

НОМЕНИ ПОГАНСТВА В УКРАЇНСЬКОМУ МОВНОМУ ПРОСТОРИ

© Мацьків П., 2006

У статті аналізуються номенні позначення загальних релігійних понять поганства в семасіологічному та ономасіологічному аспектах, висвітлюється вплив цієї тематичної групи на формування й розвиток української літературної мови.

The names to designate common religious conceptions of the heathenism through semasiologic and onomasiologic aspects are analyzed in the work. The influence of this subject group on the Ukrainian literary language is elucidated in this article.

Дослідження сакральної лексики не можливе без всебічного аналізу дохристиянської термінології (номенів поганства), органічної складової лексичної системи української мови, її впливу на відображення фрагменту мовної картини світу.

Поганство як термін використовуємо на позначення дохристиянської релігії українців, його слід розглядати як суму релігійних уявлень наших предків, які християнство застало в VI–X століттях на слов'янських (українських) теренах. Саме на цей час припадає початковий період формування української мови, що дає підстави говорити про вплив поганства на формування української мовної картини світу.

До номенів на позначення загальних релігійних понять поганства відносимо лексеми бог, душа, віра, тіло, хрест, гріх, небо.

Для семени бог інтегральними семами виступали «податель», «щастя, краса, благополуччя». На основі значення давньоіндійського кореня *bhag- [ЕСУМ, I, с. 219] розвинулося значення «щасливий, блаженний, який володіє багатством». Це значення і лягло в основу семантики слов'янського слова бог. Про його древність свідчить те, що цей теонім був елементом вторинної номінації богів у слов'янському пантеоні (Дажбог, Стрибог). В українській мові в первісному значенні цей корінь зберігається в словах багатий, багатство, збіжжя, небіж, небіжчик, убогий. Як відомо, наші предки сповідували політеїзм, хоча деякі вчені вважають, що на останньому етапі існування поганства (так звана «перша релігійна реформа Володимира») воно еволюціонувало до монотеїзму [1, с. 388]. Так, Богу-Отцю у християнстві відповідав бог –отець Стрибог чи Сварог, Богові-сину – бог-син Дажбог, Матері божій – Макош, жіноче божество, «мати долі», «мати урожаю». Створивши такий пантеон, Володимир міг дискутувати з християнськими місіонерами, продовжуючи життя поганства як релігії. Цей пантеон виглядає доволі схематичним і малоказовим, бо в ньому не знайшлося місця іншим головним богам пантеону. Хоча ця ідея не здається і такою безказовою, позаяк трансформація поганських божеств спорадично присутня в християнстві.

У номені дух індоєвропейський корінь *dheu-/ dhou/ dheu- з первісними інтегральними семами «рухоме повітря», «продукт горіння», «порох, який підіймається вгору» [ЕСУМ, II, с. 149–150]. Наші предки асоціювали дух, душу з повітрям, чимось матеріальним (життєвим началом). З таким значенням кореня функціонують в українській мові лексеми дуги, дим і похідні від них утворення. Сему «рухоме повітря» в сучасній українській мові зберігає один з лексико-семантичних варіантів слова дух. Ще в дохристиянську добу змінюється погляд на духовне начало людини. Дух, душа сприймаються як нематеріальні сутності невидимого світу. За слов'янськими народними уявленнями людина мала дві душі: одна з них уособлювала життя, друга – особистість. Остання була духовною субстанцією і залишалася після смерті людини, інша умирала разом з нею.

В. Гнатюк у роботі «Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків», досліджуючи дохристиянський світогляд, твердить, що за народними віруваннями перехід людини в інший світ проходив лише в одному напрямку – від тілесного через душу до духу. Душа після смерті покидала тіло, а в поминальні дні прилітала до людей і спілкувалася. Власником духу ставав Всесвіт. Саме з такими компонентами змісту семема дух присутня в українських фраземах: віддати Богу духа (душу) – умерти, дух вийшов – умер хтось, дух спустити, пуститися духом – умерти, випустити дух – убити кого-небудь. Щодо функціонування семема душа у фразеологізмах, то їй властиві семи, що стосуються рис, якостей, стану особи: заяча душа – похлиха людина, душа під п'яти ховається – наляканий хтось, плювати в душу – ображати когось та ін. В українській мові відбито уявлення про дух і душу на основі бінарної опозиції життя – смерть. Так, душа асоціюється із земним повсякденним життям, дух – з життям після смерті (вічним, досконалим життям).

Консинуент віра індосвропейського походження *ueg- «справжній», споріднений з авестійським var- «вірити», varəna- «віра» та ін. [ЕСУМ, I, с. 402]. Лексема віра в дохристиянську епоху функціонувала, очевидно, у двох значеннях: «приналежність до певної релігії (вірсповідання)», «упевненість, довір'я до когось чи чогось». У першому значенні слово віра означає тільки віру в бога (надприродні сили). Друге значення реалізується як «упевненість в істинності існування когось, чогось. Двом значенням цього слова відповідають семи: «істинність», «упевненість», «надія». Значення цих семем обслуговують дієслова вірити і вірувати. Якщо перше дієслово на синтагматичному рівні функціонує у двох значеннях (семи «істинність», «упевненість»), то лексема вірувати вживається лише в другому значенні цього слова (сема «істинність»). У XVI – першій половині XVII століть лексеми вірити та вірувати [Сл., 6, с. 145–149] були синонімами, у складі яких виділялися такі інтегральні семи, як «упевненість, «довір'я», «надія». Лексема вірити вирізнялася диференційною семою «визнання». У XIX–XX століттях семема вірувати втрачає семи «упевненість», «довір'я» і зберігає сему «надія» [Грінч., I, с. 239; Желех., I, с. 106–107]

Основою релігії давніх слов'ян був культ природи, віра в надприродні сили. В уявленні давньої людини все, що оточувало її, було живе, одухотворене, наділене магічною силою, яка так чи інакше на неї впливала. Головні елементи і сили природи, особливо ті, що здавалися найбільш містичними, стародавня людина обожнювала. Однак, на відміну від греків і римлян, наші предки не наділяли їх людською подобою і не приписували їм різних людських рис і пристрастей, а уявляли їх як осіб вищої духовної сфери. Крім того, в уявленні давніх слов'ян увесь навколишній світ був наповнений іншими таємничими істотами нижчого порядку: водяниками, лісовиками, русалками, мавками, домовиками, що жили у воді, болотах, лісах, горах, полях, в людських оселях і в яких вони вірили.

Семема хрест походить з древньовірменської мови krist; christ і мала первісне значення «Христос» [Фасмер, II, с. 374]. У часи черняхівської культури на глиняних моделях хлібців наносилися зображення хреста. Нанесення хреста на хліб нараховує тисячолітню поганську традицію вважає російський дослідник М. Гальковський. Відсутність семема хрест не означає відсутності ідеї хреста, з якою наші предки були знайомі здавна.

Семема тіло слов'янського походження виступала у значеннях: «організм живої людини», «останки мертвої людини», «ідол» в дохристиянський період [Срезн., III, с. 1091–1093]; вважалося, що у світі живих людина – лише гість, «своєю» вона ставала на «тому світі». Фізична смерть ще не означала зникнення людини. Людина після смерті продовжувала жити у двох субстанціях: у вигляді душі та у вигляді духу. Ось чому таким неприродним вважалося повернення померлого до світу живих, яке, за народними уявленнями, було можливим. Коли душа після смерті людини спокійно покидала тіло, то і стосунки були нормальними. Коли ж душа не могла покинути тіло (а це могло бути результатом неприродної смерті), то до живих вже не дух прилітав, а повертався сам мрець. Тіло в уявленні давніх українців зупиняло своє існування після смерті. Воно певним чином пов'язувалося з душею у народних приповідках: у поганому тілі погана душа.

Етимологія слова гріх остаточно не є з'ясованою. Найбільш вірогідним є твердження про слов'янське походження цієї лексеми, похідної від гріти зі значенням «те, що пече, припікає», яке є

спорідненим зі словами горіти, жар [Фасмер, II, с. 456–457]. На основі первісного значення розвинулось переносне значення, визначальною семою якого виступає «сумління». Слово гріх пов'язують також з литовським kraizus «крутий, викривлений» [ЕСУМ, I, с. 598–599]. Існує думка про грецьке походження цього кореня khrē- зі значенням «борг, вина». Що було гріхом для поганства як релігії? На це питання складно відповісти, оскільки в основі поганства покладені кривава помста, насильство, диктатура, домінування власних інтересів. Український мовний матеріал свідчить про те, що гріх асоціювався не просто з людиною, а з його душею: брати гріх на душу, не брати гріх на душу. Первісно, вірогідно, ці синтаксичні конструкції вживалися у прямому значенні, і лише згодом вони набули іншого(метафоричного) значення «робити що-небудь усупереч власній совісті, прийнятим законам моралі», «не бути винним у чомусь».

Конституент небо індоєвропейського походження: споріднене з авестійським pavañ- «повітряний простір, небо», древньоіндійським pabhās «туман, пара, небо», хетським peris «небо», латинським nebula «небо» [Фасмер, III, с. 52]. У сучасній українській мові компонентами змісту семема небо є семи «повітряний простір», «місцеперебування Бога», «місцеперебування святих», «рай» [СУМ, IV, с. 249]. Продуктивним є розвиток значення, яке базується на основі первісної семи (небовід, небокрай, небосхил, небосяг, небовид). Це слово присутнє у фраземах: очі до неба – дивитися вгору, наче з неба впасти – несподівано з'явитися, просто неба – повернувшись обличчям до неба; надворі, не в приміщенні, манна з неба – легко, без зусиль. Інша спеціалізація характерна для семем небеса, небесний. У них превалюють значення, пов'язані з християнством: отець небесний – Бог, царство небесне – рай, цариця небесна – Богородиця. Хоча деякі лексико-семантичні варіанти слова небесний мають значення, не пов'язані з релігією: «кольору неба», «чудовий, чарівний, незвичайний». У давніх слов'ян небо асоціювалося з майбутнім життям, про це свідчить поминальний обряд, згідно з яким знатні люди продовжували життя на небі не завдяки зразковому земному життю, а лише завдяки своєму походженню. У слов'ян до прийняття християнства існувало уявлення про рай як про місце, у яке попадуть обов'язково всі померлі. Для цього не потрібно особливо старатись на землі, тому що рай доступний для всіх [1, с. 443]. Хоча, на думку інших учених (І. Срезневський), слов'яни вірили, що не всіх чекала після смерті та сама участь, як неоднаковою вона є в земному житті. Пекло слов'яни уявляли собі під землею, де живуть злі духи. Для поганина завжди існувала можливість заслужити прощення від богів за допомогою молитви, жертви чи під час поминального обряду.

Грінч. – Словарь української мови / Упорядник з дод. влас. матеріалу Б. Д. Грінченко. – К., 1907 – 1909. – Т. –4.; Желех. – Малорусько-німецький словник: В 2-х т. / Упорядники Євген Желехівський і Софрон Недільський. – Львів, 1880.; ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. – К., 1982–2003. – Т. 1–4.; Сл. – Словник української мови XVI–першої половини XVII століть // Випуски 1 – 11. – Львів, 1994 – 2004.; ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: В 2-х т. – К., 1977 – 1978.; СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970 – 1980.; Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1964 – 1973.

1. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1987..